

13.499/
37

010402

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI: CSÁSZÁR ELEMÉR

KIADJA: A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

37.

MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

ÍRTA

GÁLOS REZSŐ

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

1930

Ára: 80 f.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI: CSÁSZÁR ELEMÉR

KIADJA: A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

37.

MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

ÍRTA

GÁLOS REZSŐ

BUDAPEST

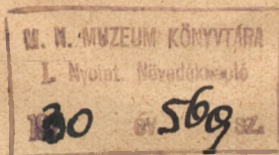
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

1930

010402

13.499/37

Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest, V., Honvéd-u. 10.
Felelős vezető: Tiringner Károly műszaki igazgató.

Mikes életrajzát és munkáinak méltatását több mint egy emberöltő előtt írta meg Toncs Gusztáv (1897)¹, frissiben azután, hogy Császár Elemér, doktori értekezésében, a *Törökországi levelek* keletkezésének történetét, hosszú vita befejezéséül, az akkor ismeretes adatok és vélemények legjobb mérlegelésével megállapította.² Az életrajzi adatok azóta is alig bővültek. Mikes munkáinak ismeretében, különösen a *Törökországi levelek* keletkezésének történetében azonban sok mindent másképpen látunk és tudunk, mint azelőtt, Mikes Kelemen képe a magyar szellemi élet történetében alaposan megváltozott.³

Mikesről, az íróról, tudvalevőleg a maga kora semmit sem tudott, vallásos munkáiról is csak élete végén, leveleiből, rokonsága. A *Törökországi levelek* kéziratának első hírét Thaly Kálmán a Hadi és más nevezetes Történetek 1789. évfolyamában találta meg — föltevése szerint a kézirat 1786-ban került Bécsbe. 1792-ben járta meg a kötet a cenzúrárt — csak a várnai esküszegés történetét húzták ki belőle (203. levél, ezt Toldy Ferenc közölte először) — és Kultsár István 1794-ben bocsátotta közre.

Ekkor kezdődik Mikes irodalmi élete. Adatai nyomban (még abban az évben) bevonulnak a történetírásba. Katona István, aki véletlenül épen a Rákóczi-kort írja nagy munkájában, a *Historia criticában*, azonnal fölhasználja a leveleket, s általa Mikes adatai sok homályos találgatás eloszlataául menten belekerülnek a történelembe. Pántzél Dániel viszont *Bibliothekájában* tudvalevően már 1795-ben részletes ismertetést, sőt kritikát közöl róla. A kötet iránt nagy az érdeklődés a költők körében is, és megindul hatása Vitkovitstól Arany Jánosig. Ránk nézve azonban Mikes *Leveleinek*, sőt egész munkásságának inkább az az érdekessége, hogy egy minden szálával a XVII. században, az ellenreformáció korában gyökerező író alkotásait látjuk magunk előtt. Munkássága annak a kornak szellemi életéből való tipikus kép, amelynek határán élt —

¹ 2. kiadás Szabadka, 1906. (Rákóczi hamvainak hazahozatalakor.)

² A *Törökországi Levelek keletkezése*. IK. 1895., 294. és 412. l. (kny. is).

³ Utalok kivált Dézsi Lajos, Király György és Zolnai Béla alább még idézendő dolgozataira.

s kivált kitűnő kép arról, hogy egy nem írónak, nem tudósnak született falusi székely nemes ember gondolatvilága hogyan alakul a XVII. század szellemi hagyományaiban, miközben a XVIII. század műveltségének, eszméinek szelleme még alig éri. Ezt a képet próbálom az alábbiakban vázolni. Elmegyek Mikes-sel a zágoni udvarházból a francia kultúra szívébe s onnan a számkivetés éveibe: szemügyre veszek olyan mozzanatokat, amelyeket a kutatás eddig kevésbé figyelt meg. A családi házból azonban épen csak elkísérni tudom: nincsenek műveltség-történeti rajzaink, amelyek bensőségebb vonásokkal élénk tár-nák 1700 körül egy olyan gazdag, de mégis csak falusi erdélyi nemes házatáját, amilyen Boér Ferencé volt Zágonban. Bizonyos, hogy Mikes alig hozott magával többet hazulról, mint egy jómódú székely család akkori társadalmi csiszoltságát, a kalen-dáriumok forgatásának szeretetét¹ és néhány népkönyvnek ismeretét.² Régi gyermekversike csendülhet meg a 86. levél végén, aktuálissá alakítva azokban a rigmusokban, amelyeket eddig senki sem olvasott verseknek, pedig nyilvánvalóan azok:

És kívánok jóéjtszakát
Es a mellé kevés bolhát

Édes-kedves álmolátást
 És holnapra felvirradást,
 Amen.³

A zágoni bíró, sőt — nagy úr! — a brassai bíró emléke is belejátszik leveleibe (19. és 27. levél), a zágoni sört is emlegeti (146. levél). «Jól jutnak eszébe» missilis leveleiben⁴ gyermek-kori játéka. Mégis bizonyos, hogy mikor a gyermeket a kocsi évről-évre Kolozsvárra vitte a jezsuitákhoz,⁵ többet vitt magá-val ezeknél az emlékeknél: vitte erős, székely fajszeretetét.

Rákóczi halála után, nagy bánatában is, egyetlen jó perce van: visszabújhatik székely köntösébe. «Eddig csak belsőképen voltam magyar vagy székely: de már külsőképen is; mert huszonkét esztendő multán, ma tettem le a francia köntöst.» (114. levél). S késő öregkorában elküldi a *Keresztről* szóló munkáját haza: «az első auctora Spanyol Jesuita volt, azután frantziára fordították, a frantziából *székely nyelvre.*»⁶ Viselete

¹ «E volt az első, talán utolsó is lesz ez a kérésem, hogy küldjön ked kalendáriumot» — írja még 1760. márc. 18-án is. Abafi, Mikes Kelemen. 1879. 193. l.

² Leveleiben a Nagy Sándor históriáját (37. lev.) és a hét bölcséket emlegeti. (26. lev.)

³ Érdekes és idetartozik az 53. levél idézete is: «Engemet itt hadtanak a ház gondviselésire. Erre, tudom, elmondja ked a verset:

Bátyám itthon maradjon,
 Mert ő nem udvaros.»

⁴ B. Huszár Józsefhez. Abafi, id. m. 198. l.

⁵ Ilyen utazásokat ír le Apor Péter a *Metamorphosis Transsylvaniae* VI—VIII. cikkelyében. Kazinczy G. kiad., 1863. 361—375. l.

⁶ Abafi, id. m. 192. l.

és nyelve megmaradt székelynek; de «belsőképen» maga leginkább megmaradt annak. Ez — természetesen — a legerősebb vonás, sőt tartalom egész életében. Egyénisége és stílusa egyformán székely; erről a konzervatív székelységről, amely lelkét vértetzi, visszapattan minden hatás, amelyet mint divergenset, áthasonítani nem tud. Fölszí magába sok ismeretet, amelyekkel ritka változatosságú életsorsa gazdagon árasztja el. Volt a jezsuiták tanítványa; Rákóczi udvari embere; duskálkodó és pompázó lengyel kastélyos mágnások csudálatosan szép világának vendége; tengeri viharoknak menekülő, veszélyeztetett életű utazója; a Louis Quatorze udvari kultúrájának részese; török szertartások és szokások furcsaságai mint egy idegen színielőadás játszódtak le előtte, s átélte Rodostóban a hazátlanság minden lélekölő érzését — ezekből együttesen alakult szemlélődő íróvá. Ám, aki a *Törökországi leveleket* olvassa, az előtt mégis egy *székely* embernek tradíciók, és pedig mindent magukba szívó tradíciók sok szálával színes lelkivilága bontakozik ki őszbéhajló, nyájas derűben.

Mikes irodalmi munkásságának, de egész műveltségének alapvető rétege, amely erre a tövesen-gyökeresen székely egyéniségre reáalakodik, sőt színezetét megadja, a jezsuita iskoláé és folytatásában a jezsuita műveltségé, a XVII. századi jezsuita szellemé. Ezt egészíti ki az udvari élet is, és amennyire e műveltség konzervativizmusa tűri — a francia szellemi élet hatása.

E kor három legnagyobb magyar írója, s három igazi tehetsége, Mikes, Amade és Faludi egyként a jezsuiták tanítványa. Loyola rendje már ekkorra megvívta nagy harcait és diadalmasan tartotta kezében Európa műveltségét. A fölvilágosodás eszméi még csak szórványosan jelentkeztek s nem látszóttak nagyon veszedelmeseknek. A dominikánus Bañez thomismusa, Molina csatája az isteni kegyelem hathatóságáról, a congruista-elmélet kialakulása volt a lefolyt századnak legnagyobb belső küzdelme; veszedelmesebb volt a Jansen yperni püspök munkáiból áradó posthumus eretnokség, olyan rigorózus elhajlásokkal és aszketizmussal, amelyek a jezsuita lélektől is, törekvésektől is távol állottak. Munkásságukban azonban némi elhajlás mutatkozik: uralmukat megszilárdítván, polémiákon és dogmatikus műveken túl az egyháztörténelem — majd ezután a világi irodalom felé közelednek. Csak egyben maradnak változatlanok: hűveik, s különösen tanítványaik — a legjobb családok gyermekei — lelki életének határozott vonalakkal való kiformálásában. Zrinyire gondolok, az ő mélységes hitére. Amade László a Dunántúl legrégibb és legelőkelőbb nemesei közül való: apja pompás kastélyaiból, nehéz diófabútorok közül és perzsaszőnyegekről a jezsuiták győri gimnáziumán át indul el, egy viharos, sokszor nyomorgó élet bohémjelenetei felé; Faludi

Ferenc gazdag nemesember gyermeke, mielőtt a Jézus Társaságában megtalálja életének magas színvonalú tartalmát; és Mikes Kelemen, hatalmas grófi rokonságnak magában is előkelő és nagyon jómódú¹ pártfogoltja szintén a jezsuiták kolozsvári konviktusán át jut el az udvari életbe, Rákóczi környezetébe és onnan nyugatra és keletre. Milyen nagyon különböző a négy író egyénisége — és mennyire egy a vallásosságuk. Ez a vallásosság még a XVII. századé. Velejár Mikesnél is a gondviselésben való tökéletes megnyugvás és a túlvilágban való rendületlen hit: ebben a hitében boldog is. «A szegény üdvezült mostoha-apámat soha el nem kell felejtenem, mert egyik oka volt, hogy az Isten anyaszentegyházában vagyok.»² «Holtig való vigasztaló hirt írt öcsém uram a szegény anyánk felől, hogy a szentségek felvétele után holt volna meg.»³ Mikor megtudja, hogy öccse nem bérálkozott, sietteti: «eddig is tsudáлом, hogy az iránt valami kis *Scrupulussa* nem volt kednek».⁴ Mikesnek a maga hitében nincs semmi *Scrupulussa*. Nincsenek kételyei, lelki küzdelmei. A jezsuita neveléshez hiven távol van lelkétől minden misztikus vonás is;⁵ nyugodt és rendületlen, mert Isten iránt való kötelességeit mindig elvégezte. A század nagy lelki tusáiról, probabiliörismusról vagy rigorosismusról talán nem is tud. Bocsássuk előre, hogy *nincs is meg a teológiai műveltsége* sem hozzá. Békén megvan önmagával. Érdekli őt pl. a mohamedánok hite a túlvilágban, de vitába nem száll velük. Lefordítja, amit erről talál. «Ő mi szép állapot a kereszténység! — írja. — Mennél nagyobb pompáját látom a töröknek, annál nagyobb örömben vagyok a közönséges anyaszentegyházban való létemért.» (20. levél.) E mellett nem is aszkéta. Egy-egy pajkosabb anekdotát is szívesen regél el és szívből tud kacagni a Forgács János elmaradt gyónásának történetén. (31. levél.)

Számoljunk itt mindjárt a jezsuitáknál szerzett klasszikus tanultságával is. Tanulmányait nem fejezte be. Mikor édesanyja 1720-ban Gr. Károlyi Sándorhoz, majd ennek feleségéhez fordul, hogy fiának amnesztiát eszközöljenek ki, azt írja,⁶ hogy a «convictusból hirem s akaratom ellen, távullétem miá, Rákóczi fejedelem mellé inasságra kivették». Ugyanezt hangsúlyozza 1723-ban Boér (a későbbi Bárány Huszár) József is, mikor felség-

¹ Birtokainak felsorolását l. Illésy János, *Adatok Mikes Kelemenről*. IK. 1903. 497. l.

² Abafi, id. m. 178. l. — Ugyanígy ír egy másik levelében «a mostoha vagyis az édes *lelki* atyjá»-ról. U. o. 187. l.

³ U. o. 182. l.

⁴ U. o. 199. l.

⁵ «Ignatius (Loyola) suchte von seinem Orden, gemäss dessen besonderer Bestimmung, die ekstatische Mystik fernzuhalten.» W. Weisbach, *Der Barock*. 1921. 22. l.

⁶ Abafi, id. m. 55. l.

kérvényében féltestvére, Mikes Kelemen anyai birtokaiért folyamodik: «Dictum autem Clementem Mikes ad infidelem Rákóczi sub praeteritis motibus ex scholis — *interruptis studiis* — abductum, stb.»¹ Ezt persze nem kell nagyon komolyan vennünk, van benne egy kis opportunus szépítgetés, túlzás is: nagy öröm volt az akkoriban, hogy Kelemen, hatalmas grófi nagybátyja, Mikes Mihály összeköttetéseivel (a fiával is együtt volt a kollégiumban) bejuthatott Rákóczi udvarába; édesanyja kérvényeiben az akkor 16—17 éves fiát 12 esztendő gyermeknek is mondja. De az való lehet, hogy tanulmányait nem fejezte be. A latin műveltsége így is erős lábon volt.

Ha az akkori jezsuita tanítástervet nézzük, feltűnik, hogy a tanítás gerince Cicero; olvastatása minden osztályban kötelező. Még érdekesebb, hogy *leveleit* két évig olvasták, sőt — a principista osztályban *csak* Ciceróból vett szemelvényeken túl — a grammatisták Cicero könnyebb leveleivel kezdték is, a syntaxista osztályban barátaihoz és testvéréhez írott, komolyabb leveleivel folytatták: Cicero leveleit tehát két évig (épen abban a két évben, amelyet Mikes még biztosan kijárt) olvasták és azokon hatoltak be a latin nyelvtan ismeretébe. Itt fejlődhetett Mikes verselgető hajlama is. Itt látott először «komédiát», iskolai színjátékot is. «Az urak Kolozsvárra gyűlvén, az páterek comoediát csináltanak» — meséli Apor Péter² — de Kassán pl. Rákóczi maga is elmegy a jezsuitákhoz «comédiára», «az kik is régi Mátyás Király dicső cselekedetét producálván, tovább három óránál ott mulatott eő Felsége» — írja naplójában Beniczky Gáspár.³ Ilyen előadásokra, amelyek annál eleveőbb élményei voltak, mert vagy maga is szerepelhetett bennük, vagy legjobb pajtásait látta a színpadon, emlékezhettek Mikes, mikor «a komédiákban levő királtságokat» emlegeti: «két, három óráig tart a komédia, a királtság sem megyen tovább». (5. levél.) A szokásos történeti akadémiák — viták — történelmi érzékét is nevelhették. S mert a jezsuiták a görögöt Aranyszájú Szent János írásaiából is tanították, talán nem véletlenül idézgeti Mikes még élete végén is Sz. Chrysostomust.⁴

Mégis, nem ezek a részletek, hanem a jezsuita nevelés egésze az, ami egyéniségét kiformálja.

A jezsuiták kolozsvári konviktusának életéről Apor Péter jóvoltából elég részletes és jellemző képünk van.⁶ «Volt egy jókora bolt⁶ — beszéli — azt convictusnak hitták, abban tanol-

¹ Illésy János id. közlése, IK. 1903. 496. l.

² Id. kiad. 426. l.

³ Thaly, Rákóczi-Tár. Pest, 1866. I. 81. l.

⁴ Abafi, id. m. 182. l.

⁵ Id. kiad. 425—436. l.

⁶ Persze *boltozatos* termet ért rajta.

tanak, háltanak privátim az úrfiak, fő- és nemesemberek gyermekei.» A városban künn csak a nagyon szegények laktak. Az úrfiak egész élete a páterek között, a páterek társaságában folyt. «Piliárd, tekéző kő, ostábla, lúd, prágány» stb. volt az úrfiak rendelkezésére. Száz magyar forintért együtt étkeztek is a páterekkel, hat-hét tál ételt, gyümölcsöt, sajtot, bort is kaptak, még «osonyára» is. Húsz forintért inast is tarthattak. Labdázni a mezőre jártak, recreatióra (pihenésre) a jezsuiták szép gyümölcsöskertjébe. Jó időben ilyenkor a kertben aludtak is — volt «az kertnek az közepiben egy szép nagy öreg nyáriház» — s este még tűzijátékban is volt részük.

Apor alig másfél évtizeddel idősebb Mikesnél, Háromszékből, hasonló viszonyok közül jött Kolozsvárra, s így bátran föltehetni, hogy Mikes diáksága is egészen ilyen volt. A pompás élet keretében persze komoly munka folyt, s a páterekkel való ez az állandó együttlét gondolkodásukban és lelki életükben is éreztette hatását. Bizonyos, hogy Mikes tőlük kapta az isteni kegyelemnek, a malasztinak egész életét besugárzó tudatát s vele a könnyedséget, amellyel élete nagyobb részében különösen nehéz sorsát viselte. Nekik köszönhetette a könyvek iránt való nagy érdeklődését, a latin nyelv s az egyházi irodalom szeretetét — alapműveltségét. Jezsuita hatás lehet — amire már Négyesy László rámutatott¹ — hogy miként a dunántúli Faludi Ferenc (*Téli éjtszakák*), a székely nemes ember is erkölcsi olvasmányokat fordít (*A kereszt királyi útja, Mulatós napok, Az idő jól eltöltésének módja*), mint ahogyan a jezsuita Faludi Is, s az igazán világi életet élő csallóközi báró is, Amade László, vallásos költeményeket írnak. Az *Ifjak kalauzában*² a rossz könyveket elítéli és kárhóztatja a szerelemről való magyar verseket: «Azok a (rossz) könyvek pedig ezek: 1. a hereticus könyvek, amelyek tévelygéseket tanítanak a hit ellen, és amelyek viaskodnak az anyaszentegyháztól bé vétetett igazságok ellen. 2. Az olyan Istentelen könyvek, amelyek csufra fordítják a vallást és a szent dolgokat; amelyek gyalázzák az anyaszentegyház ceremóniáit és szokásait, amelyek csufolják az Istennek szenteltetett személyeket úgy mint a papokat, a szerzeteseket; amelyek visszaélván a szent írással, illetlen dologra és rosztal fordítják annak értelmét. 3. A szemérmetlen és fajtalan könyvek, amelyek a tisztaságot üldözik, a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák versek.» Vajon milyeneket ismert? Miket tanult s talán dalolgatott maga is suttyomban konviktor-társaival együtt?... A versek elmúltak, de az erkölcsi olvasmányok tiszteletét a jezsuitáktól magával vitte az életbe.

¹ Faludi (Négyesy kiadása) 11. l.

² II. köt. 17. r. 178—180. l. M. Nemz. Múzeum. Quart. Hung. 1099.

De több más tanítása is a jezsuiták s a XVII. század fel-fogására vall. Hogy élete végén írt leveleiben csak vallásos munkáit — fordításait — emlegeti s a francia követség útján nyíló kedvező alkalmat arra használja föl, hogy ezeket mind hazaküldje, de a *Törökországi leveleket* nem, az azt bizonyítja, hogy csak a vallásos munkákat tartotta irodalmi alkotásnak, vallásosság néki egyet jelentett a műveltséggel — megfordítva, művelt ember az volt, aki vallásos munkákat olvasott. Mikor nénjének a fiúk neveléséről panaszolkodik, azt mondja, hogy csak a deák nyelvet tanulják s annak házuknál, otthon nem sok hasznát vehetik. Legfűljebb, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De ha «a fiakot csak arra vennék is, hogy a *deák könyveket magyarra fordítsák*, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák... és ha csak egy könyvet fordítana is meg életében». (62. levél.) Elsősorban — a maga példája igazolja — vallásos munkák fordítására gondol. A leányoknak pedig írni és olvasni kell tanulniuk: «a valláshoz szükséges, hogy holmi jó könyveket olvashasson». Akik e kettőre nem taníttatják leányukat, «a vallásbeli dolgok iránt való tudatlanságban nevelik». (27. levél.) Tegyük hozzá, hogy *Az idő jól eltöltésének módgya* is hasonló elveket hirdet s azt mondja: «az olvasás restség, ha nem tanulásért van.» Az irodalomnak ilyen értelemben vett tisztelete és művelése jellemzi Mikes élete végéig. «Jó könyvek» — mint első munkájában, az *Ifjak kalauza* fordításában meg-rajzolja őket — csak a vallásos és morális munkák. Ez a moralizmus természetesen még egészen távol áll a Shaftesburyból kiinduló XVIII. századi moralizmustól, amely nálunk Kazinczy köréig terjedően egyik uralkodó eleme lett az irodalomnak: de egy a XVII. század erkölcstanításával, amelyből Faludi művei is eredtek, s amely az ellenreformáció szigorúan vallásos erkölce volt. Ez volt Mikes lelkivilágának alapja. Összeforrott székely egyéniségevel: a székely természet megtelt evvel a tiszta és mélyen vallásos erkölcsi világnézettel, s ez tette lehetővé egyrészt a bujdosás törökországi keserűségeinek elviselését, másrészt élete második felében ez szabta meg munkásságának irányát.

De Mikes egyéb érdeklődési köre is — amennyire a világi irodalom iránt érdeklődött — még a XVII. század irodalmában gyökerezett. Mikes a szépirodalomnak, a regénynek nagy fordulópontján él. A régi, kalandos regény íróját a külső világ érdekelte. A regény története a természetrajzi és földrajzi exotikumok messze világától koncentrikusan fejlődik az *én* felé, a modern pszichológiai regényekig: Mikes ott él a fordulóponton; az ő érdeklődését még Madame de Gomez elbeszélései ragadják meg, amelyek — bár 1723-ban jelentek meg — még teljesen Gomberville hatása alatt a barokk heroikus világban élnek: legyőzhetetlen szerelem és legyőzhetetlen vitézség.

a témáik.¹ Ugyanebből a forrásból származik a *Törökorsz. levelek* három részlete is,² köztük a 99. levél párbeszéde Silvia és Julianna közt³ a «magához való szeretetről». (Érdekes, hogy valamint *Az idő jól eltöltésének módgyában*, itt is Telamon jár Dianához.) Hadd soroljam ide, barokk emléknek, a 74. levelet is, a pásztoréletről. Az idilli életnek ezt a kis játékát, amely annál kedvesebb, mert magát álmódja bele — «ha volna pásztor-ném, úgy tetszik, hogy szeretném az olyan pásztori életet» — már francia olvasmányaiból vehette, de a műfaj ott is, mint a XVII. század hagyománya élt.

Tanulmányairól Mikes maga is érezte utóbb, hogy hiányosak. A latin nyelv maga nem elegendő a műveltségre, ezt ismételten, de csak akkor hangsúlyozza, mikor már a francia kultúra szele is megcsapta. A latinon kívül csak matézis-tanulásáról tudunk: Rákóczi külön taníttatta ifjait.⁴ De nyilvánvaló, hogy — Szathmári Király Ádám naplójának Zolnai Béla kiemelte helyesírási fejlődéséből következtetve — egyelőre csak előszóval, nyelvgyakorlatokkal, franciául is tanul-tak. Érdekes, hogy Mikes utóbb egy helyütt a német nyelv fontosságát is kiemeli; ő maga azonban aligha tudott németül. A nevelés gondolatával később is gyakran foglalkozik, szívesen olvas, ír és fordít róla, műveltsége foglalkoztatja őt. Annyi azonban kétségtelen, hogy egész képzettsége egy józan (jól enni és sokat nevetni szerető) székely embernek a XVII. század eszméivel, a jezsuiták világnézetével, morális fölfogásával áthatott lelkivilágára vall. Ha munkáin sok hányattatása s utóbb a francia kultúra nyomot hagyott is: bizonyos, hogy lelkében legintenzívebben a XVII. század hagyományai éltek.

Ilyen alappal és felkészültséggel került a fejedelem udvarába, ahol új, kevésbé erős, de mégis olyan réteg került rá, — vagy talán csak máz — amelyet észre kell vennünk: az udvari emberé. Nem kell egészen Castiglione grófra, Rafael barátjára gondolnunk, sőt a Gracian-Faludi udvari emberére sem, bár ez utóbbihoz egy kevésbé közelebb áll Mikes. (Ismeretes, hogy Graciant egy ízben idézi is.⁵) A hagyomány udvari embere elszakad a mindennapi élettől⁶ és a számára egyedül lehetséges életrendbe, sőt gondolatvilágba illeszkedik. Mikesből az udvari

¹ Beöthy Zsolt, *A szépprózái elbeszélés története*. 1886. I. 220. l.

² Szilágyi István, *Mikes Kelemen novellái*. Abafi, Figyelő, 1878. 167. l.

³ Király György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*. EPhK. 1909. 345. l.

⁴ Beniczky Gáspár írja Naplójában (Rákóczi-Tár, id. kiad. I. 213. l.), hogy a kassai ref. kollégiumban Rákóczi a «Simándi Professor által producált Matheizist nézte, maga is eő Felseje disceptálván vele». Majd Simándit a várba hívja s «egész estig sok szép discursusokban mulatta magát.» — Szathmári Király Ádám pedig 1715. április 4-én följegyzi, hogy «reggel kilencz 9 órakor holt megh az Mathesist tanító mesterünk». (U. ott, I. 350. l.)

⁵ 128. levél. V. ö. Király György id. értek. 344. l.

⁶ Szerb Antal, *Az Udvari ember*. Minerva, 1926. 233. l.

élet nem ölhetette ki a maga feje szerint gondolkodó székelyt. De, miként öltözködésében, magaviseletében is alkalmazkodnia kellett az új életformához, eleinte, míg hozzá hasonló ifjúság között, s csak Rákóczi táborában volt, kevésbbé, később mind jobban. A *Levelek egy-két* kis részlete bizonyítja, hogy nem is öntudatlanul.

Rákóczi 1707-ben, fejedelemmé választása után mindjárt, udvartartást szervezett, s Mikes is idekerült. Milyen minőségben? A fejedelem április 25-én, husvét hétfőjén nagy ünnepségekkel avatta föl a Nemesi Társaságot,¹ 100 nemes úrfiból álló századát «a mostani igaz Nemes Vérből származott ifjak szerencséjének előmozdítására.»² Származásánál fogva Mikes is ideillett, de talán koránál fogva nem. Egyelőre csak külső szolgálatokra alkalmazott apród volt, csak az év fordulójával lesz — ahogy édesanyja is, a Gr. Károlyi Sándornak 1720-ban írt, már idézett levelében mondja — «belső inas». Az év végén ugyanis az udvari szolgálatban levők elbúcsúztak a fejedelemtől, hibáikért megkövették őt és jóakarátát kérték. 1708-ra Rákóczi legtöbbjüket újra kinevezte; akivel nem volt megelégedve, azt beosztotta valamelyik ezredébe.³ Ez alkalommal lett Mikes *bejáró*, belső inas: ekkor jut a fejedelem közvetlen környezetébe. Most kap libériát. Ezt Fogarassy István kamarás leveléből tudjuk:⁴ «Monokinak, Ajtainak s *Mikesnek* libériájokra való posztójokat kiadja kegyelmed, hogy mentől hamarább megcsináltathassák. Már ő felsége kegyelmességéből mind a három bejáró.» Abból, hogy Beniczky Gáspár naplójában névszerint egyszer sem említi, következtethetjük, hogy fontosabb szerepe így sem volt: jól illik rá a *belső inas* elnevezés. Hogyan haladt pályáján tovább, arról biztos adatunk nincs. Mikor Rákóczi Danzigban hajóra száll, a három ember között van, akik a fejedelmet Angliába kísérik. Franciaországban kétségtelenül azok között van, akik Szathmári Király Ádámmal és Ilosvay Jánossal fölváltva teljesítenek Rákóczi körül szolgálatot; Rodostóban pedig kamarás lett: Rákóczi így emlékszik meg róla végrendeletében. (*Premier gentilhomme de la chambre*; 80. levél.) Titkára, írásbeli és diplomáciai ügyeinek meghittje nem volt soha; Rodostó előtt aligha étkezett is asztalánál. De ott élt az udvarban s az udvari élet hatását nem kerülhette el.

Lelke mélyén sohasem lett igazi udvari ember, «cortegiano», de azok a tulajdonságok, amelyek székely egyéniségével összefértek, természetesen kiformalódtak benne. Ilyennek látom mindenekelőtt azt a távolságot, amely közte és a fejedelem

¹ Márki Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*. 1909. I. k. 616. l.

² Beniczky Gáspár naplója. Id. kiad. I. 62. l.

³ U. ott, I. 179. l.

⁴ Történelmi Tár, 1882. 754. l. — L. még u. o. 749. l. is.

között lelkileg úgyszólván mindvégig megvan. Maga a fejedelmi udvartartás életrendje is megkívánta ezt. Udvartartásának Rákóczi maga készített szabályzatot. «Minden egyes személynek körülírt hatáskört jelölve ki, lehetetlenné tette, hogy bárki is túlságos közel lépjen hozzá.»¹ «Bizalmasabban csakis a reggeli, ebéd és vacsora idején lehetett hozzá közeledni... beszéd tárgyul aligha szolgált komolyabb és fontosabb dolog.»² Mikes leveleiben sincs soha szó arról, hogy a fejedelem valami fontosabb ügyet megbeszért vele. Bensőségesebb beszélgetést is csak egy ízben közöl, azt is, mikor a fejedelem már nem él, mikor már csak Rákóczi Józsefről jut eszébe — a fejedelem. (121. levél.) Nincs több nyoma, hogy ennyire megnyíltak volna egymás előtt. A fejedelem szerette őt, de távol tartotta magától — Mikes csak az udvartartás embere, nem barát és nem titkár.

A székelv konzervativizmushoz jól illik a szokás, a konvenció, az etikett. Ennek tisztelete, mint a hagyományé is, Mikesnek életelve. Nemcsak tréfásan emlegeti nénjének, hogy «az udvarnál még a köszvény is *szokást csinál*», de komolyan is inti őt: «Mi pedig, édes néném, ne kövessük az olyan *iskolabeli szokásokat*, hanem a *keresztényi szokást, mely megegyezik az udvari szokással.*» (23. levél.) «Csak a bévett szokást kell követni — mondja másutt (57. levél.) — Aztot tudom, hogy a jó püspökök nem az uraság kedvéért tartanak udvart, hanem azért, hogy *szokás*, és hogy a püspöki méltóság inkább tiszteltesék.» Rákóczival érezve, az udvari életbe élve magát, mondja, hogy «valami főrenden való emberek itt nincsenek, akikhez mehetnénk». (37. levél.) Ez a többes az udvar. Udvari vonás leginkább a *diszkrécioja*. Nagyon szeret csevegni s ellentétben a magányt kedvelő Rákóczival, nagyon szereti a társaságot. S ez a vigkedélyű, nevetésre — sok-sok nevetésre — termett, kövér ember, aki rengeteget mesél, fecseg — voltaképen rengeteget hallgat leveleiben. Föltűnő, hogy mi minden *nincsen* benne a leveleiben, leginkább, hogy nem mond el a fejedelemről semmi bizalmas dolgot. Nem beszél az udvari élet belső dolgairól sem. Két kis szelid, enyhe célzás a fejedelem fukarságára inkább azt mutatja, hogy — hallgatni tud. Ugyanaz a Mikes, aki politikai hírekről a favágó feleségétől, a mosónőtől értesül.

«Udvari ember — írja Szerb Antal³ — csak az Isten kegyelméből való monarchák udvarában lehetséges, ahol a kegyelem átélte valóság.» Szekfü szerint is Rákóczi kegyelemmel teljes életet élt Rodostóban, s Mikes valóban ilyennek

¹ Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. 222. l.

² U. ott, 223. l.

³ Minerva, 1926. 286. l.

látja is a fejedelmet. Az inasa előtt senki sem nagy ember — de miként Saussure, a fejedelem udvari nemese, Mikes is, az udvari ember, a «bejáró», közelről is mindig nagynak látta Rákóczit. Ezért élt benne ekkora hűség. Mikor övéi amnesztia után járnak, becsületből nem hagyja a fejedelmet. Utóbb Rodostóból már nem is mehet haza; akkor már nem abban van a hűsége, hogy ott marad, hanem a fejedelem iránt való nagy szeretetében.

Az udvari ember nyájassága szól a néninek is. Bármilyen közvetlen hangjuk van is a leveleknek, megérzik bennük a «szokás» tisztelete is. Pajkosan és melegen, játékos és naiv szeretettel ír, székelv észjárás francia esprit-vel vegyül könnyedséggé — de végre is, ebben is van valami etikettszerűség, valami csináltság, mert hiszen a néni — nincs. Inkább véletlen, hogy a Zsuzsika története is illik az udvari emberhez: a cortegianóé a némán szenvedett, nem nagyon mély, de reménytelen szerelem, amely meghajlik, mikor a kedves a magasabbrangú kérőt választja. És udvari önérzet a noblesse oblige elve, amely a székelv nemesember rátarti becsületérzésével egy. Nem szabad ezeket a mozzanatokat túloznunk és kiéleznünk. Mikes nem született udvari embernek. Csak hivatásából következett, hogy fölvette annak szokásait, eleinte, mert a fejedelem s az udvari rendtartás megkívánta, utóbb, mert külföldi élményeiben mindeütt azok uralmát látta. Leginkább pedig, mert azok egy része nem ellenkezett természetével, mert vérében volt a konzervativizmus, a hagyományokhoz, a szokásokhoz való ragaszkodás. Korántsem volt ravaszkodó, intrikáló diplomata. Nem is volt erre való. De beleélte magát a szertartásokba, olyan világban élt, amelyben egy nagyobbvonalú s az élet kisebb részleteiben is megkívánt konvenció volt az egyetlen életforma, s ez bizonyos mértékig — külsőségekben mindenütt, de belsőleg is — hagyott rajta egy kis mázat. A fejedelem, majd Rákóczi József halála után igyekezett ettől szabadulni. Ruházkodásán kezdte, és az, hogy magára maradt, segítette a többiben is. Nagyon kedves, mikor öregkorában már nem is tudja, hogy nőknek nem illik a korát kérdeni.¹ Régóta nem volt ott akkor már udvari élet körülötte, sőt társasága sem volt. Elmúlt mellőle az udvari élet hatása.

Teljes hatása persze akkor mutatkozott meg, mikor Mikes a francia udvar életét látta. De nagy út volt, amelyet a falusi székelv úrfi odáig is megtett. Az erdélyi udvartartásban mégis csak hasonlórú pajtások között volt, s az erdélyi fejedelmi udvaroknak megvoltak a maguk szertartási hagyományaik.² Néhány külsőségen, formadolgon kívül alig érezhette a különbséget akkor is, mikor Rákóczi az ónodi országgyűlés után

¹ Abafi, *Mikes*. Id. kiad. 195. l.

² Apor Péter id. m. 333. és köv. lk.

Visnoviczky hercegnő látogatását fogadta, mikor (1707. júliusában) orosz és lengyel követek tiszteletére nagy céció van, vagy mikor (1709. februárjában) megjelenik Szienyavszka herceg-asszony. Igazi, nagy udvari életet csak Lengyelországban lát Mikes. A viszocsikai tündérkastély Jaroszlauban, a lengyel király, az orosz cári pár, Radziwill herceg, lengyel palatinusok nagy hivatalos ebédjei és mulatozásai, a cárné udvarhölgyeinek lakodalma ragadják ki eddigi szemléletéből. Itt kezd igazában egy kis nemzetközi udvari máz reáalakodni, amellyel utóbb a grand lever-t is megérti — és itt nyílik egy kis társadalmi látóköre.

A számkivetés első hat esztendejét, a lengyel- és franciaországi éveket, Mikes Kelemen korántsem érezhette a megpróbáltatás éveinek, miként Rákóczi. Először került ki az ország határain. Mindössze huszonegy esztendő, mikor a szatmári békét megkötik. Reménységekkel, talán álmokkal van tele — hiszen 1715-ig Rákóczi is optimista, sokszor nagyon bizakodó — s álmaikat nem sötétíti be az örök bűjdösés gondolatának árnyéka. A lengyelországi fontos diplomáciai tárgyalásoknak, a cárral való alkudozásoknak aligha részese; inkább csak helyel-közzel hall róluk valamit, de a mélyükbe nyilván nem lát. Ellenben a külföldi udvarok nagy élete királyi pompában tárul föl a félig-meddig gyermekifjú előtt. Megkapja őt és társait a javorowi kert,¹ «a' kinek mássa, a' mint sokan mondgyák, a' Bécsi kertek között sem volt», Varsó vára, a hajóút a Visztulán, a pultavai győzelem emlékünnepe, vadregényes tájak, ősi várak, nagyúri kastélyok — majd újból hajóút Danzigig, újabb, de más képek és benyomások ragyogó kaleidoszkópja: eleven városi élet, kereskedők fürge hajói, márványszobrok és melegszívű szép asszonyok — ez az eddig nem ismert világ tarkaságával megragadja érdeklődését. Még semmi nélkülözés, semmi szenvedés. Egy jómódú, előkelő, de az imént még a vidéki kisváros műveltségével útrakelő magyar ifjú világlátása ez, akiben erős hitéletén túl sok lelki tartalom még nincs, szellemi pedig édeskevés.

«Danczkánál szállottunk bé a' hajóban négyen: — beszélí Király Ádám² — a' Felséges Fejedelem, Kisfaludi, Mikes uraimékkal edgyütt.» Titokban kellett menniük, mert osztrák kémek, bérelt orgyilkosok lappangtak körülöttük. Mikes már a fejedelem legközvetlenebb környezetéhez tartozik. Valamikor a bűjdöső Balassi Bálint, most Mikes Kelemen lát itt először tengert. De míg Balassi tévesen mondja énekét «az tenger partján, *Oceanus* mellett» (1591.), addig Mikes Koppenhágán túl — jobbkézt hagyva Svédországot — a Szundákon át,

¹ Szatmári Király Ádám naplója. Rákóczi-Tár. Id. kiad. I. 243. l.

² U. ott, 262. l.

«egy Caul nevű kőszikla mellett» megy kis hajójukon — s «itt kezdődik meg az *Oceanum*.»¹

Jütlandon túl egy harminchat órás vihar éri őket.² Az angol kikötőből, Hullból, Calais felé indulnak, de a vihar Dieppe felé veri őket és a kikötőben isteni csudával menekülnek meg egy még nagyobb viharból — ami vihar Rákóczi lelkében játszódhatott le, amiért az angol királynő nem fogadja, abból a három kísértő ügyis alig sejtett valamit — de most itt voltak az ígéret földjén. Dieppe—Rouen—Passy—Versailles—Párizs felé vitt az út, a napkirályhoz.

Álljunk meg kissé a négy utassal s köztük különösen Mikkessel. A zágoni havasok alól elindult székely fiú már átkelt az Oceánon, s fölvértelve a jezsuita kis kollégium klasszikus tanulmányaival és Rákóczi udvarának konvencionális formakészségével, négy esztendei tábori élet és két évi lengyel úri vendégeskedés után (mert neki Lengyelország nyilván csak ennyit jelentett) a tenger viharából kerül ide egy nyugtalan, nyüzsgő, de fényes világ kultúrájába. Idelódította egy nagy politikai vihar, amely fölkapta a borzalmas emlékü apai házból³ s most idevetette Párizsba. Nagyobb élmény volt ez számára, mint bármelyik elődjének útja. Anonymus egyazon egyházi kultúrának, csak nagyobb tudománynak műhelyébe jött ide; Balassi útjában azt tapasztalhatta, hogy a lengyel-magyar kultúra között nincs nagy különbség. Zrínyi felkészülten ment Olaszországba, mintegy tanulmányútra a renaissance nagy emlékei közé, Szenczi Molnár Albertet tudásvágya és nyugtalan vére hajítja, de művelődés dolgában részletekbe merül el. A legnagyobb környezetváltozást legmeglepőbb módon Mikes élte át közülök: a kis Erdély fia még alig éretten kerül a nagy keretek közé. Ezt a képet azért próbáltam így — és az eddigiekből, azt hiszem, helyesen — megrajzolni, mert a francia szellemi életnek is, mint legerősebben, de túlozva, Zolnai Béla hangsúlyozta,⁴ nagy hatása volt Mikesre, de e hatás részleteire nézve eltér a véleményem az eddigi kutatókétól. Mint Zolnainak, nekem is — természetesen — Szathmári Király Ádám naplójára kell támaszkodnom Mikes franciaországi művelődésének vizsgálatában.

Szathmári Király Ádám naplója megközelítő képet ad arról, hogy mit láttak Párizsban, sőt, azt is megtudjuk belőle,

¹ U. ott, 246. l.

² Milyen kedvesen hangsúlyozza Király Ádám: «egész harminchat óráig 36, oly veszedelemben forgottunk, hogy csak az Isten őrzött bennünket.» (U. ott.).

³ Atyja tragédiáját kiszínezve mondja el Cserei Mihály, Ujabb Nemzeti Könyvtár, 1852. 210—211. l.

⁴ *Mikes és a francia szellemi élet*. EPhK. 1921. 39. l.

hogy milyen hatással volt rájuk a nagy élmények egész sora. Akik Rákóczival Dieppe-ben partra szálltak, vagy utóbb ideérkeztek, a donántúli Sibrik Miklós és Kisfaludy Zsigmond, maga a naplóíró Szathmári Király Ádám s a székely Mikes Kelemen — mind egyformán csak a vidéki magyar nemes úrfi műveltségének színvonalán vannak, s ezt nem szabad túlbecsülnünk. A lengyelországi élmények egy nagyobb életszint körvonalaít mutatták meg nekik, de műveltségüket nem mélyítették. Ki kell mondanom, hogy e tekintetben Mikest semmivel sem tartom többre a másik háromnál, hogy pedig ész, tehetség dolgában sem múlta fölül őket, azt van okunk föltenni. Már pedig a Szekfűtől is intelligensnek mondott Szathmári Király Ádámnak rossz és csak fokozatosan kissé javuló helyesírása (Zolnai megállapítása) arra vall, hogy megérkezttük a franciának sem voltak urai. Mi volt a beosztásuk — mondjuk: állásuk — nem tudjuk. Annyi kétségtelen, hogy «bejárók» voltak, a fejedelem udvartartásának belső személyei, s azt gondolom, fölváltva teljesítettek a fejedelem körül szolgálatokat. Nézetem szerint mindvégig — fejedelemnek Clagny-i és Grosbois-i tartózkodása alatt is — a magyar ház lakói voltak (előbb a Hôtel de Perou-ban, majd a Hôtel de Transsylvanie-ban), s Király Ádám egy helyéből következően, hetenként váltogatták a szolgálatot. Ilyenformán mind-egyiküknek kijutott a látnivalókból, élményekből is.

Mit láttak? Már Zolnai kiemelte, hogy a színielőadások egész sorát. Király Ádám naplójában időnkint szinte hemzseg annak fölemlítése, hogy «ez estve Comédia is volt.» Megfordul Rákóczi (s vele egyikük vagy másikuk) tükörárusnál is, porcellánokat vásárol, portrait-festőt látogat, sőt miniatűrön lefesteti magát; elmennek az observatoriumba, megnézik Versailles és Trianon vízijátékainak gépezetét, a király «orvosság-nak való füveskertjét;» résztvesznek álarcos- és kosztümbálokon. Néha a vadászatokon is résztvesznek s elkísérik Rákóczit látogatásaiban az udvarhoz vagy az arisztokráciához. Mégis föltűnő Király Ádám naplójában — vagy inkább természetes — hogy a «kuriozitások» érdeklik őt legjobban. A színdarabokról nincs mondanivalója. Már nagyon sokat látott, mikor a *Télémaque* címét, utóbb egy *Roland*-drámáét, majd az *Athalie*-t megemlíti: kezdetben még a címüket sem tartja följegyzésre érdemesnek. Nem nagy esemény néki, hogy néha az Operába eljut, hogy a Louvre-t megnézi. Ellenben rögtön fölmelegszik, ha vásári mutatványokról, állatseregletről, kötél-táncosokról van szó; mindjárt van bőven írni valója. A nyolclábú tehénről, a kígyóemberről, a féligmajom-féligoroszlánról szívesen mesélget; «az kötél-tántázókat» soha el nem mulasztja megnézni.¹

¹ Naplója, id. kiad. 303., 348., 350., 376. l. stb.

Mikest is bizonyára ezek a 'kuriozitások' érdekelték legjobban, s el lehet gondolni, hogy — kivált eleinte — úntottan forgott akár a művészi emlékek, akár a műveltebb emberek között. Zolnai Bélának is az a véleménye,¹ hogy olyan előkelő, zárt társaságokban, szalónokban, ahol irodalomról volt szó, nem foroghatott. Valószínű, hogy Rákóczinak egyre szegényesebb évjáradékából neki kevés is jutott ahhoz, hogy a gazdag Párizs társadalmi életébe bejusson. Az ő sorsa Király György szerint² nyilván az előszobázás volt, ahol legfőljebb tréfálkozó, enyelgő vagy dévaj terefere a nyelvi készséget gyarapította. Ha keveset tudott franciául, mikor ide jutott, a beszédet kétségtelenül jól megtanulta. *Kettőt* azonban látott; el-eljáráshatott szabad idejében a nagyvárosban, láthatta azt a nagyszerű életet, amelyet Faludi Ferenc is emleget: Párizs pompáját, vendégeskedéseit, nagy forgalmát, «módi tzi-fráját», sőt dámáinak nagy műveltségét is.³ És látott könyveket. Rákóczi a párizsi házbán gondoskodott az ifjak továbbképzéséről, műveléséről — valószínűleg éppen azért, mert látta elmaradottságukat. Tanítóik bizonyosan adtak nekik könyveket. Ezek ugyan első-sorban vallásos munkák lehettek, de egy-egy világi könyvet, regényeket, szépirodalmi munkákat máshol is kaphattak: nem tartom nagyra Mikes szépirodalmi olvasottságát, úgy vélem egész nevelésében, fölfogásában benne volt az, amit erről az *Ifjak kalauzából* idéztünk — de a kedve az olvasáshoz itt ébredhetett.

Ezekért vélekedem Zolnaival szemben úgy, hogy a francia élet Mikesre csak nagy, de nem döntő hatással volt. Abban nyilvánult, hogy megtanult franciául, nagyvonalú életet látott maga előtt, amelyhez a lengyel élmények már ízelitőt adtak, megismerte általában a *könyvet*; műveltsége azonban csak némi keretet kapott, mondjuk: megtudta, hogy *van* ilyen műveltség, de tartalmat ekkor még keveset. Magába a szellemi életbe nem látott bele; csak amennyi a környezetből — Párizsból — öntudatlanul ragadt rá, annyit vitt magával a Törökország felé menő hajóba. Ez a keret éppen elég volt ahhoz az önműveléshez, amelyre később viszonyai kényszerítették.

Ennek a véleménynek megszilárdításánál számolnunk kell még egy körülménnyel. A vidámabb, szabadabb élet, amely ennyihez is juttatta, amely ezt a kis ízelitőt adhatta, 1715-ig, XIV. Lajos haláláig, tehát abban az első két évben tartott, amíg jóformán a franciát elsajátította. A napkirály halálával bekövetkezett nagy politikai fordulat Rákóczit egyszerűen megöregítette. Nagyszerű vadászatok, pompás ceremóniák, kedves szerelmek helyébe összetört reményekkel a Grosbois-i kolostor

¹ Id. m. EPhK. 192¹. 41. l.

² Király György, *Mikes Kelemen levélformája*. Irod. tört. 1913. 262. l.

³ *Téli éjtszakák*, RMK. 1900. 156. l.

következett. Akár itt volt vele Mikes, mint Márki Sándor mondja,¹ akár — mint valóbbszínű — ide is hetenkint föl-váltva jártak ki az ifjak szolgálattételre, a hangulat komorabb lett, a vig életnek vége volt. Rákóczi «remeteélete» a kamalduliaknál² sem a szalónok ajtajához, sem a világi irodalom ismeretéhez nem juttatta Mikest. S ha valóban Király Ádámmal s Ilsvay Jánossal csak felváltva jártak is ki, a szegény «bejáró»-nak nem sok módja volt ahhoz, hogy Párizs műveltebb örömeit szolgálatán túl megmaradt idejében élvezze.

Ezek után szinte fölösleges azt mondanunk, hogy az egykor Abafitól elgondolt *Franciaországi levelek* nem is jöhettek létre. Megindokolta feltevésüket a *Törökországi levelek* fejlett stílusa s azok in medias res-kezde. Különös az is, hogy francia emlékeit nem idézi soha: mintha ezekkel másutt végzett volna. Azonkívül, hogy Franciaország «jó iskola», hogy a nevelés kérdéseiben emlegeti a francia nyelv kérdését, semmi jelentékenyebb vonatkozás a multa nincs; de ennek inkább lelki okai lehetnek. Az a Mikes, aki 1718-ban előttünk áll, nem alkothatott irodalmi műveket. Hogy naplójegyzeteket vezetett, azt lehetségesnek, valószínűnek tartom: pajtásai, Beniczky és Király példája egyformán előtte volt.

Az eddigiekből is természetes, hogy a *Törökországi levelek* — épen mert egyszeriben fejlett formaérzékkel és in mediis rebus kezdődnek — nem keletkezhetek partralépésükkor. A francia emlékek hiányának pedig teljesen megfelel az a körülmény, hogy Mikes Rodostóban sem ír semmit udvari élményeiről; voltaképen csak magáról ír s arról, ami *vele* történik.

A továbbiak miatt ki kell térnünk még egy kérdésre: Grosbois-ra. Nyilvánvaló, hogy a jansenismus a *hetenkint gyónó* Rákócziban teljesen öntudatlan volt, ha volt. Mikesnek — épen nem lévén lelkiismereti vívódásai — hazulról s a jezsuitáktól hozott mély vallásossága továbbra is a maga ügye maradt, s ebben csak megerősödhetett, ha a fejedelem példáját látta: Rákóczi most sem beszélgetett vele legbensőbb ügyeiről. Miként politikai kérdésekbe nem avatta, elhihetjük, hogy lelki életébe sem. Ki kell mondanunk, hozzátéve, hogy az ellenkezőjét nem is vitatta senki, hogy Grosbois-nak sem volt Mikes műveltségére semmi jelentősége.

Mikor Szathmári Király Ádám elbúcsúzik Rákócziéktól (1717. január 30.) és hazamegy, útja a St. Germain-i vásáron visz át s ott igazmondó lovakat, török galamb-akadémiát és kutyatáncokat nézeget. A Comédie-ben *Athalie*-t nézi meg: de Racine remekéhez nincs több érzéke, mint hogy a bibliai

¹ II. Rákóczi Ferenc. III. 422. l.

² Szekfü Gyula id. m. 44—45. l.

tanulástot vonja le belőle. A strassburgi torony «tekerőgarádicsa» és órajátéka, Regensburgban a köhid mondája szól az eszéhez, s legföljebb a neuburgi jezsuiták templomának «stukatúrája» érdekli — elárulja, hogy jól esik látnia.¹ Bizonyos, hogy Király Ádám volt annyit a fejedelem kíséretében, sőt többet is, mint Mikes; intelligenciájához nem férhet szó; érdeklődő, eleven embernek látszik naplójából. Ha négy évi párizsi udvari tartózkodás után *evvel* a kultúrával jött el a fejedelem környezetéből, Mikes Kelemen műveltségét sem szabad többre becsülnünk. Talán csak egy pontban van szabad útja következtetéseinknek: lehet, hogy többet *olvasott*. De ennek föltevésére sincs semmi különös okunk. Ha olvasott: a Brenner prépost felügyelete alatt élő ifjak aligha olvastak mást, mint vallásos latin és morális tartalmú francia könyveket; s abból következtetve, hogy olvasmányi élményeinek mindig nyoma van *Leveleiben*, a *Levelek* első felében pedig alig van ilyen nyom, ezt a föltevést is mértékére kell szorítanunk s azt kell gondolnunk, hogy elsősorban őt is csak a kuriozitások érdekelték. Mikor tehát Marseille-ben hajóra szállnak s Gallipoliban partot érnek, Mikes még igen messze van a *Törökországi levelek* írásától, de messze van a francia szellemi élet mélyebb hatásától is.

Ezek után problémánk a következőkben jegecesedik ki: 1. honnan van Mikes francia műveltsége? 2. hogyan jöhettek létre a mindenképen nemesebb formaérzékre valló *Levelek*? 3. hogyan tér vissza Mikes erkölcsi tartalmú fordításaihoz?

A két első kérdés majdnem egy. Mikes Kelemennek igazában mélyebbenjáró francia műveltsége nem is volt. Olvasmányairól a maga fölfogásának prizmáján szűrte le leveleibe a neki érdekeset és csak francia mintákból tanulhatta a levélformát. Az, ami *leveleiben* van, nem a francia kultúra telje; világos bizonyítéka annak, hogy ezt nem hozta magával. De bizonyítéka annak is, hogy bujdosásában látott, és később olvasott egyetmást; s itt két ismeret-séggel kell számolnunk: Bonnac-néval és Saussure-rel. Két nyilvánvalóan biztos pont életében. Ehhez csak Rákóczi egy-egy francia titkárának barátsága járulhatott. Ezekből az adatokból és élete körülményeiből következtetem ki az alábbiakat.

Meggyőződése, hogy a *Törökországi levelek* írását az eddigiek szerint nem kezdhette egykorúan sem levélformában, sem irodalmilag csak némiképen is számbavehető napló alakjában. De fölteszem, hogy Mikes röviddel partra szállásuk után, valószínűleg Drinápolyban, naplójegyzetbe kezdett. Ilyen naplózás nyomait észrevette már Töncs Gusztáv is s különösen hangsúlyozta az első 31 levélét.² A drinápolyi négy köfal között, amelyekben széltere-hosszára süvít át a szél, egerek és patkányok

¹ Rákóczi-Tár. Id. kiad. I. 382. és köv. lk.

² Id. m. 151—152. l.

járlák át a szállását, a földön az ágya, egy szék a butora és a cseréptálban izzó szén adja a meleget, alig is van több írásra kedve. (10. levél.) Egyébként is: a drinápolyi részben nincsen más, mint a törökországi új impresszióknak, közvetlenül vele történő apró eseményeknek s a fejedelem fogadtatásának elbeszélése. A nyomorú viszonyok után cseppen Jenikőbe — és Bonnac-né szalonjába. Közel egy esztendeje, hogy a francia földet elhagyták; azóta csak vészes tenger és nagy szegénység volt az osztályrészük. Most itt van a francia követség — egy kis darab Franciaország, mint oázis a sívár pusztaságban — és Madame Bonnac. Rákóczi, mivel a követ nem adja meg a neki járó, vagy inkább a megkövetelt tiszteletet, haragot tart velük. De Mikesnek misem áll az útjában, gyakran jár hozzájuk s — «az asszony olyan mint egy darab nádméz.» (18. levél.) Most egyszerre bejuthatott költőnk oda, ahová Franciaországban alig: a szalonélethez. Madame Bonnac-nak érdekesek lehettek ezek az emberek: Franciaországból, az udvar környezetéből jöttek, nyugatról, ahonnan ők régen elszakadtak; Rákóczinak megvolt a messze híre; s amit Bonnac meg Bercsényi egyaránt csudáltak:¹ a nagy kultúrából, a biztos, kényelmes menedékből eljöttek az itteni viszonyok közé. Mikes már jól tudott franciául és — leveleiből ennyi megállapítható — nemcsak szeretett beszélgetni és nevetni, hanem jó csevegő is volt; egy meleg, kedves, művelt úriasszony összegyülekező társaságában egyszeriben otthon s pompásan érezte magát. Már nem az előszobában enyelgő ifjak között lézengett: benn ültetett a szalonban, mint részese a társaságnak és a társalgásnak. Ha valahol, itt érezte először igazán a francia műveltség közvetlen hatását. Rodostóba menetelükig — nem valószínű, hogy az időközben Drinápolyban is tartózkodó követet felesége is elkíséri — gyakran fordul meg Mikes Bonnac-né társaságában s bizonyára könyveket is kap tőle.

A Rodostóba való száműzés első ideje kétszeresen is nevezetes életében. Az egyik, hogy — ha nem egészen is — kiragadta ebből a meghitt környezetből; tudjuk (többször megírja «nénjének»), hogy bevásárolni vagy más megbízatással még eljut néha Konstantinápolyba; de a francia követségtől könyvekhez e nélkül is juthat. A másik, hogy egy pillanatra fölmerül a hazamenetel lehetősége: övéi utánajárnak, hogy kegyelmet kapjon — 1723-ban hírt kap anyjától, (51. levél) «hogy gráciát szerez, ha bé akarok menni.» De Mikes hű marad urához. Kétségtelenül nagy lelki vívódás eredménye volt ez; nagy leszámolás önmagával — de keresztényi megnyugvás is. 1724-ben — nagy esemény Mikes életében — Bonnac-ot elhelyezik Konstantinápolyból.

¹ Szekfü, id. m. 98. l.

Már most, ha ezt az első öt esztendőt nézzük, ennek szellemi eredményeiről két mozzanat ad számot. Az egyik, hogy Mikes egész gondolatvilága, mondjuk: annak kerete még mindig a régi. Az első 58 levélben (1724 végéig) alig van valamelyes, francia hatásra valló anekdota vagy elbeszélés. Véleményem szerint ez az az időpont, amelyig Bonnac-ék Pérában lakván, Mikesnek valamelyes érintkezése lehet a szellemes asszony-nyal, aki «olyan az asszonyok között, mint a jóféle gyöngy a többi gyöngyök között.» S ha az első évek a megszokás, a beletörődés, az «udvartartás» új rendjének kialakulása: a nehéz esztendőkből bizonyára vigasztalás a francia követség postája, meg a Konstantinápolyba időnkint küldött emberük visszatérése. Néha (1719) Rákóczinál még fölmerült a Franciaországba való visszatérés lehetőségének gondolata — nem tudta, hogy Bonnac már régen ellenkező irányú utasítást kapott az uralkodótól. Rodostóban való végleges letelepedésük után, 1721-ről keltezi Mikes azt a gyakran idézett versét, amelyre Lévay költeménye is rájátszik — ebben újból hitvallást tesz a gondviselésben való megnyugvásáról és a túlvilági életben való hitéről. Azt merném hinni, hogy csak akkor kezd naplójával többet törődni, amikor anyja kísérlete után a hazatérésről végképen lemond, s ekkor lát irodalmi munkássághoz. *Levelei* mutatják, mennyire föl villanyozta őt Mme Bonnac egyénisége. Hatását tehát tagadnunk nem lehet. Az is valószínűnek látszik, hogy könyveket kap tőle. De nem merem úgy megfogalmazni e hatást, ahogyan Szilágyi István tette, aki nemcsak a francia irodalom újabb termékeinek megismerését tulajdonítja Bonnac-nak, hanem tovább megy, és azt mondja, «ő volt az, akinek révén, talán épen kézi könyvtárából, a Mme de Gomez *Les journées amusantes*-eihez is hozzájutott.»¹ Evvel szemben áll az, hogy a *Journées amusantes* 1723-ban jelent meg. A portugáliai királyról szóló történetet — amelynek forrását épen Szilágyi mutatta ki e novelláskönyvben — Mikes 53. levelében (1724 június 28) beszéli el. Nem lehetetlenség — de nem is nagy a valószínűsége (messze van akkoriban Párizstól Konstantinápoly, még ha a követnének futár hozza is a könyveket), hogy az új novelláskötet rövidesen Konstantinápolyban — s máris Mikesnél van, Rodostóban. Nekem az a véleményem, hogy ez a részlet csak utólag, a naplónak levelekké való földolgozásakor került ide, épen Endre és Johanna története mellé. A kettőnek kissé erőltetett kapcsolása is erre vall.

Az 1724 végéig terjedő részben ezenkívül csak egy fejezet van, amely bennünket érdekel: ez a leányok neveléséről szól (27. levél). Gragger Róbert szerint Fénelon hatására vall,² Kürti

¹ Abafi, Figyelő, 1878—79. V. 168. l.

² EphK. 1911. 709—710. l.

Menyhért szerint az *Ifjak kalauzával* függ össze.¹ Nehéz dönteni ebben a kérdésben, mert szószerinti egyezésről nincs szó: a gondolatok pedig a kor fölfogásában gyökereznek, a kor szelleméből alakulnak ki s megegyeznek Mikes vallás-erkölcsi elveivel. Talán már ekkor (Jenikő, 1719. június 18) megvolt neki az *Instruction de la Jeunesse*, azt olvasgatta — s erről bizvást beszélgethetett Bonnac-néval. 1724-ben fordítja Gobinet e könyvét *Az iffiaknak kalauzza az Isten uttyában* címmel. Király György ezt a könyvet azonosítja Rákóczi könyvtárának *Instruction chrétienne* c. könyvével. Azt hiszem, téved. Rákóczi e könyve inkább a *Valóságos keresztyéneknek tüköre* c. fordítás forrásával, Nicolas de Melicques *Le caractère des vrais chrétiens*-nel lesz azonos. Ha ez utóbbi véleményemet elfogadjuk, a későbbiekben még egy érdekes megállapításra jutunk.

Nem tartom valószínűnek, hogy a *Journées amusantes*-ot Mikes Bonnac-nétól kapta s már 1724-ben fordítgatta, de kétségtelen (minthogy az 53. levélbe veszi föl), hogy korán ismerte, már a huszas években, mindenesetre Rákóczi életében. Még egy mozzanat érdemel figyelmet. Jóval előbb, a 44. levélben azt írja Mikes a pestistől való féltében: «...és mindenkefelett bizzunk az Urban, mert el nem hágy bennünket: *így kell a keresztnék útján járni.*» Lehetetlen, hogy Van Haeften nagyon elterjedt munkájára, a *Regia crucis via*-ra ne gondoljunk, Mikes legkedvesebb könyvére, amelynek fordítását 1759. januárjában elsőnek küldi haza öccsének — az egyetlent, mely az ő ítélete szerint «*méltó, hogy kinyomtassák*».¹

Mindebből három munkáról állapíthatjuk meg, hogy már a huszas években kedves olvasmányai voltak: 1. az *Instruction de la jeunesse*, ezt lefordította, 2. a *Journées amusantes*, ebből részleteket vett át s utóbb lefordította, és 3. a *Chemin royal de la croix*, legkedveltebb könyve, amelyben bizonyára gyakran keresett és talált vigasztalást. Ezek tulajdonai voltak és nem voltak meg Rákóczi könyvtárában: ezekből dolgozott, míg Rákóczi élt. Ellenben egyetlen részlet vagy anekdota sincs *Leveleiben*, amelyek Rákóczi könyveiből valók, viszont megvan Rákóczi könyvtárában minden többi fordításának forrása, amely Rákóczi halála után készült. Még ha fenti föltevéssem nem állja is meg a helyét, és Rákóczi könyve, az *Instruction chrétienne* azonos az *Ifjak kalauzával*, akkor is csak a második (1744) átdolgozásnak a címét közelíti meg, amely szintén Rákóczi halála után készült.

Ez a három munka tehát Mikes kedves olvasmánya rodostói első éveiben, mikor Rákóczi könyveihez aligha jutott: ezt, azt hiszem, bátran következtethetjük az előbbiekből és Szekfü véleményéből, hogy Rákóczi «udvari embereit» elég távol tartotta magától. De ez nem jelenti azt, hogy mást Mikes nem olvasott: olvas-

¹ Mikes kiadatlan munkái. Egri gimn. ért. 1907.

hatott egy-egy könyvet, amit a Rákóczi francia titkárai (jobbára abbék) s a fejedelem udvarába sereglő, félig-meddig kalandor francia udvari nemések véletlenül juttattak neki. Erről semmi megbízható adatunk nincs. Sokat olvasott és dolgozott-e? Nem hiszem. A szigorú udvartartásban a személyi szolgálat (Rákóczi emberei megfogytak), «Sibrik apám» intézkedései s maga a fejedelem nagyon elfoglalhatták. Különben is jobban szeretett beszélgetni és «sokat nevetni» (Zsuzsi), üres óráiban szívesebben kereste a társaságot. Mindebből azt következtetem, hogy Mikes ezidőben már szélesebb terjedelemben írta naplóját — s közben lefordította az *Iffiak kalauzát*.

Maradjunk egyelőre az utóbbinál. Már idéztem Mikesnek azt a véleményét (62. levél), hogy minden ifjúnak «ha csak egy könyvet is» le kell fordítania. Talán ennek a kötelességének tett eleget, mikor e kedves könyvének fordításához látott. (Hogy utóbb még egyszer lefordította, az eléggé bizonyítja, hogy csakugyan kedves könyve volt.) Ismeretes, hogy az első fordítás párbeszédes (Egyetemi Könyvtár), a második folyamatos (Múzeumi Könyvtár). Az első fordításban még nincs meg két rész, amely az utóbbiban megvan. Nem tudtam megállapítani, de igazat kell adnom Király György föltevésének, hogy az előbbi az eddig kézhez nem került *első*, a másik egy későbbi kiadás fordítása.¹

A másik két könyvnek is van egy kis eddig észre nem vett kapcsolata. Nem arra célzok, hogy a *Mulatságos napok* három ifjú párja nevében Hilária megkéri anyját, Honoriát, hogy «valamely jószágára egy néhány napig való mulatságra» vigye ki őket² — s a *Regia crucis via* is³ azt mondja: «Temporis... amoenitas virgines... in villam velut invitabat» — hanem arra, hogy a *Journées amusantes* Camilláját és Florindáját, vagy Urániáját és Feliciáját Mikes más névre kereszteli. Az egészet tudvalevőleg Erdélybe, a Szamos partjára helyezi át, bájos epizódként (mint Jókai az *Aranyember* utóhangjában) rodostói szőlőt visz oda, narancsfát és laurusokat — «Honorია azokat mind Rodostóról, a Marmara-tengerének a partján levő városból hozatta». Ehhez a honosításhoz magyar neveket is várnánk. E helyett Honoriával és Hiláriával találkozunk. Nyilván, mert a másik könyve, Van Haeften munkája, így mondja: Philetésnek három leánya maradt; Staurophila, «quae huic aetate erat proxima, Hilaria; tertia, natu minima, Honorია a parentibus appellata est». Íme, a két kedves olvasmány így keveredik...

Az *Iffiak kalauza* első fordításából ítélve sem tart Mikes ott, hogy a *Törökországi leveleket* ma ismert formájában meg-

¹ Id. ért. EPhK. 1912. 25. l.

² *Mulatságos napok*. Abafi kiad. 8. l.

³ Csak egy latin kiadás van kezemben: Antverpiae, Moretus, 1635. 2—3. l.

irhatná. De — ismétlem — naplója bizonyára terjedelmesebb lett azoknál az első jegyzeteknél, amelyeket Toncs próbált rekonstruálni. Amilyen bizonyos, hogy Drinápolyban nem is irhatott egyebet, mint Beniczky és Király példájára jegyzeteket, olyan valószínű, hogy most részletesebben dolgozik. Így kerülhet a Zsuzsi-részletekbe az öreg ember kalendáriuma, amely Lafontaine-re és Boccaccióra megy vissza, de Mikes egyiküktől sem vette; s így az a sikamlós anekdota, amelynek Zolnai Béla Bussynél találta meg a párját: a párját csak, és szerény föltevésem szerint nem a forrását, mert Mikes formális alakítgatásokkal ugyan, de elég híven szokott fordítani. Az idézett «borotválás» meg éppen a csattanója az anekdotának, Mikes tehát, ha utólag írta bele, csak kiélezte vele s nem a forrásra támaszkodott. Mind a két részlet olyan, hogy bárhol olvashatta, de az előbbit akár az előszobázgatásban hallhatta, akár társai között — sőt a fejedelem kalandor udvari nemeseitől is.

Egyelőre tehát naplóját írja, s ebben inkább az erdélyi naplóírás hagyományát látom. A jegyzeteket földolgozza, mesél, mint Apor, sőt Cserei is tette, és beleszövegeti, amit hall, lát, ami történik vele. A nénihez szóló, tréfálkozó részleteket el lehet hagyni, nem függenek szervesen össze. Elbeszélés közben nem is vegyít munkájába enyelgéseket. Kétségtelen, hogy a levélforma utólag fejlődött, s éppen *ennek* a magyarázata, sőt bizonyítéka a néninek az a Paflagóniába küldése, amelyet Császár Elemér több mint egy emberöltővel ezelőtt találóan vetett fel bizonyságul a levelek missilis volta ellen, s az a zürzavar, amellyel konstantinápolyi híreket előbb tud, mint a a néni, sőt ő ír meg az édes nénémnek. Levelekbe utólag formálván, egyszerűen érthető ez a mesterkéeltség, amellyel naplójának részleteit ilyen áron sem hagyja el. Hozzá kell tennem még, hogy a nénihez fűzött kedveskedések szintén csak a bevezető és befejező részekben, vagy a bekezdések elején vannak.

De megvannak. S Zolnainak sikerült pozitív példákkal igazolnia azt, ami Mme Sévigné s az egykorú francia levéltudomány hatásáról eladdig csak föltevésül élt. Az én fölfogásom csak abban tér el Zolnaiétól s közeledik inkább a Királyéhoz, hogy szerény véleményem szerint, s az 1724-ig terjedő 58 levélből is ítélve, nem Bonnac-né tette figyelmessé a levélformára: fent bizonyosan megállapított első rodostói olvasmányából úgy ítélem, hogy Bonnac-nénál sem ilyen tárgykörben forgott a társalgás; még kevésbbé hozta Franciaországból e levélgyűjtemények ismeretét: a levélforma fölfedezése és fölhasználása ennél jóval későbbi, s a *Leveles könyv* irodalmi célú alkotássá, amit végérvényesen Császár állapított meg róla, az által lett, hogy a rodostói társaságba vetődött — César de Saussure.

Bonnac távozása után, 1724 végén D'Andrezel lett a francia követ, Rákóczinak őszinte jóakarója, aki — bár a fejedelem tervei érdekében nem sokat tehetett — gyakori érintkezésben volt vele; szívesen vette tanácsait, véleményét a török ügyekben, viszont maga szívesen tájékoztatgatta a fejedelmet a Rodostót környékező emberekről, kalandorokról. 1726 második felében érkezik oda közülük Vigouroux, a fejedelemnek — nem tudni, milyen előzményeken alapuló — levélbeli meghívására. Röviddel utóbb a fejedelem irodájában találjuk Kovács János s a francia titkár, Bechon mellett az áruló Bohnt is, a fejedelem halálának okozóját. Vigouroux társaságában van Baraillon: ő és Vigouroux fia közvetítik Rákóczi levelezését Konstantinápolyba. Rákóczi egész udvartartása átalakul s megelevenedik a sok franciától. D'Andrezel hiába ajánlja föl Rákóczinak, hogy megbízható adatokat szerez róluk, a fejedelem feltétlenül hisz nekik, és a franciák hamarosan kezükbe ragadják az ügyek intézését.¹ Mig barátját, Ilosvai Jánost, egészen hatalmi körébe ragadja az idősebbik Vigouroux, Mikes húzódozik tőle, nem tetszik néki: «de az ilyen sok beszédű, siknyelvű sehonnain itt igen kapnak.»² Mégis, abból, hogy Ilosvai nagy terveket sző Vigouroux-val, következtethetünk rá, hogy környezetével Mikes is jóban van. Az ifjú Vigouroux maga írja: je suis très bon ami avec Mrs. de Mikezt, Molitar, Quiche, Bechon, De Roche³ — íme, Mikes, Kiss István a filozófus Molitard, a testőrkapitány és Bechon, Rákóczi francia titkára a jóbarátai. Nyilván maga is képzett, szellemes, okos ember, s ez a csoport az, amelyik nem vesz részt az intrikákban, legföljebb bosszankodik az új pénzügyi és udvartartási renden.

Bizonyos, hogy ebben a társaságban — miként a fejedelem D'Andrezel leveleiből⁴ — Mikes, most már érettebb fővel, újból friss francia kultúra levegőjét szívja s valószínű, hogy könyvekhez jut. A naplók, mémoire-ok divatban voltak s az események műhelyeiben, vagy legalább zürzavaraiban, kedvelt olvasmányok. D'Andrezel megküldi Rodostóba az újságokat is, «az Európa különböző országaiban megjelenő hírlapok és folyóiratok legújabb számait.»⁵ Saussure meg is írja, hogy «Franciaország, Hollandia és Köln város újságait elég rendszeren kapjuk itt»:⁶ bizonyára így jutnak Mikes kezébe a

¹ L. minderről Szekfü id. m. 284. és köv. l.

² Mikes 76. levelében, 1726 szeptember 17., tehát pár héttel Vigouroux érkezése után.

³ Szekfü, id. m. 170. jegyzetében. (389. l.)

⁴ Szekfü, id. m. 261. l.

⁵ De Saussure Cézár Törökországi levelei. Közli Thaly Kálmán. Budapest, 1909. 14. l.

⁶ U. ott, 265. l.

Spectateur kötetei is. Ekkor jut Guillet könyvéhez is, amelyből Iréne történetét vette. Ismeretei tehát épen ezekben az években szélesbednek. Érdekes, hogy viszont naplóírása épen ekkor lanyhul: 1720—1727 között 53 levél anyagát írja, 1727-ben D'Andrezelt sirba viszi szív baja, 1728—1733-ig csak 15 levele kelt, s ebből is 1729-ben egy, 1730-ban kettő. Ennek oka azonban inkább az udvar hangulatában és viszonyaiban van. Vigouroux fölforgatott mindent. Egyfelől Rákóczi új házasságának és lengyelországi letelepedésének terve nagyszerű légvárak képzeletével gyujtogatta a reménységeket, másfelől a belső intrikák, egyenlenségek és kölcsönös irigykedés (az udvari ember életének most kialakult igazi légköre) végkép elkészerítette az embereket. Mikest is egy moldvai áttelepedés gondolata kísérteti,¹ talán maga is jár ott. Ez a forrongás csak akkor szűnik meg, mikor Vigouroux-ék eltávoznak.

A Mikesnél is elégedetlenebb Zay 1733 februárjában Pérában járván, találkozik De Saussure-rel, aki épen megelégedett a követségeknél folyó nagy dorbézolásokkal, egészsége helyreállítása végett pihenni vágyik és szívesen veszi Zay meghívását, hogy jöjjön el hozzájuk, Rodostó klastromi életmódú nyugalmaiba. Így kerül a nyugtalan lelkületű, világlátott kóbor svájci nemes Rákóczi udvarával ismeretségbe, majd ez év végén a fejedelem szolgálatába.² Épen, mert Zay hozta őt oda, kétségtelennek tartom, hogy Mikessel is közelebbi ismeretségbe jutott. Mikes ugyan sohasem említi nevét, de hiszen Vigouroux-t is csak egyszer, nyilvánvaló haragjában. Bonnevalt is futólag s mást alig; még Kiss Istvánt sem. Saussure szintén nem emlegeti Mikes nevét (mint «fejedelem kamarását» is csak egyszer). Azonban Mikesnek semmi politikai szerepe nem volt, amelyről szólhatna. Utaltam rá, hogy az ifjabbik Vigouroux Mikest «nagyon jó barátjának» mondja; Mikes erről sem ír. Ez a körülmény nem rekeszti ki a jóbarátság lehetőségét. Egy eleveneszű, művelt francia került ide, aki utazásairól mesélget, elmondja, hogy naplót vezet róla, emlékezetének felfrissítésére talán elő is veszi egyiket-másikat: van ebben sok valószínűség — és íme: Mikes és Saussure összetalálkoznak. Ezt a találkozást és Saussure nyilvánvaló hatását Király György kétségtelenül igazolta.³ Föltétlenül elfogadom azt a megállapítást, hogy Mikes levelei ma ismert formájukban 1733 előtt nem alakultak ki. Csak egy dologban térek el tőle; elhiszem Saussure-nek, amit maga mond, hogy «elve volt pontosan följegyezni mindent, ami vele utazásai közben történt»,

¹ Angyal Dávid, *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez*. Századok, 1905. 220. l.

² Saussure id. m. 31—32. l.

³ *Mikes Kelemen levélformája*. Irodalomtörténet. 1921. 266. l.

s hogy 1740-ben «a tett jegyzetek egész halmazával tért haza Lausanne-ba. Sokan ajánlották neki, hogy szedje ezeket valamelyes rendbe; ő a levélformát választotta, mint amely a legizlésebb és legcsaládiasabb.» Evvel szemben, mivel Saussure súlyt helyez rá, hogy mindig az igazat írja, nem fogadhatom el Van Muyden állítását,¹ hogy Saussure jegyzeteit már kezdettől fogva levélalakban írta, s Mikes Rodostóban az angolországi leveleket kész formában olvashatta is. Nem győztek meg Király György párhuzamai sem, amelyek semmitmondó helyekre vonatkoznak. Olyan fordulatok, hogy «nem levelet, hanem egész könyvet kellene írnom,» hogy ha tudná, hogy untatja nénékáját, «régen félbe hagytam volna,» hogy örül, «hogy a kéd tetszése szerint írtam,» valóban önként adódnak, ezt nem kellett Saussure-ből venni, ráadásul, ezek még csak nem is franciás fordulatok, s nem eléggé jellemzők ahhoz, hogy Saussure állítását — amely annyira közömbös, hogy nincs is oka ferdíteni, s a Lausanne-i nyugalom indokával önmagában is valószínű — kétségbevonjuk.

Saussure hatására fontosabbnak tartom a tárgyi egyezéseket, amelyekre Király is rámutat s amelyek legalább *könyvek* dolgában megbeszélések vagy csak beszélgetések eredményei lehetnek — s még fontosabbnak, hogy az eddigiekből következtetve e beszélgetéseik eredményeképpen élesedik ki Mikes munkájának *irodalmi célzata*.

Mikes szellemi fejlődését végigkísértük s megpróbáltuk műveltségének lassú és rendszeres gyarapodásából azt az álláspontunkat igazolni, hogy Mikes a szó komolyabb értelmében vett francia szellemet, igazi modern műveltséget nem hozott magával Franciaországból. Török partra szállásakor még korántsem volt abban a helyzetben, hogy a *Törökországi leveleket* mint kezdettől fogva irodalmi célú munkát irogathatta volna. Mme Bonnac volt rá először nagy hatással, de olvasmányainak köre továbbra is, neveltetésével megegyezően, a XVII. század jezsuita és morális célú irodalma volt. D'Andrezelnek Rákóczi iránt való figyelmessége s az ifjú Vigouroux-val és társaival áradó modernebb levegő változtat ezen kissé s a végső csiszolást Saussure közvetetlen hatása végzi. Ezzel eljutottunk a *Törökországi levelek* kialakulásának kérdéséhez is.

A naplójegyzetek lassacskán emlékezetből, az Erdélyben divó mémoires-ok párjával s a szélteben-hosszában kedvelt naplók mintájára irodalmi naplóvá alakulnak. Eddig véleményem szerint már Saussure idejében eljut Mikes: Saussure *mindent* följegyzett, most Mikes is gondol rá, hogy a Saussure-nél látott mintára maga is földolgozza ezt. Király György — mint föntebb idéztem — úgy véli, hogy a *Törökországi levelek* 1733 előtt mai szerkezetük-

¹ U. ott, 265. l.

ben nem jöhettek létre s hivatkozik Abafira, aki a vízjegyek alapján a levelek első csoportjának létrejöttét 1737-re teszi. A vízjegyek 1740 előtt *ennyire pontosan* nem mondanak semmit. S maga a papiros, illetve vízjegye azért sem lehet döntő, mert bizonyos, hogy a ma ismert kézirat másolat.¹ Abafi megállapítása, hogy Mikes az 1717. és 1718. év helyett egy-egy helyt 1737. és 1738-at írt s a 3-ast utólag javította 1-esre, már érdekesebb: de itt meg csak az *évtizedet* hibázta el, az évet helyesen írta: ez csak annyit mond, hogy a *Levelek* (vagy ez a másolata) a harmincas évekből valók. 1737 elején megérkezik Rákóczi József s ettől kezdve Mikesnek sok bosszúsága van. Psychologiai okokból tehát az a véleményem, hogy *Mikes a Saussure eltávozása után Rákóczi József megérkezéséig terjedő időben, Saussure hatása alatt szerkeszti meg mai formájában a Törökországi levelek első részét, Rákóczi haláláig.*

Természetes — és többször éltem evvel a gondolattal — hogy az életében bekövetkezett nagy mozzanatok hatással voltak irodalmi fejlődésére is. Bonnac-né, a rodostói letelepedés, az intrikák kiélesedése közvetlenül éreztetik a naplóírásban is hatásukat. Mikor 1735 nyarán fejedelme konstantinápolyi temetéséről visszatér, leveti a francia köntöst, felöltözik újra székelynek: megszűnik benne az udvari ember, a magáé lesz. Nincsen egyelőre semmi dolga. Saussure is elment, egyedül van az emlékeivel, ráér. Hatása alatt van a legutóbb átélt megrendítő eseménynek, elvesztette itt tartózkodásának célját; hazamenetelre még nem gondolhat, kötelességei vannak az ifjú fejedelem iránt, egyelőre vár. De már meglehetősen függetlenül; megszűnt a nem mindig könnyű, szertartásos «bejáró», kamarási szolgálat, semmi dolga nincs. A Saussure-höz kapcsolódó élmények, az utolsó 6—8 év erősebb irodalmi hatása is dolgozik lelkében: ekkor fog neki a *Törökországi levelek* feldolgozásának. Így alakulnak ki a vázoltam adalékok, megerősítve Abafi vizsgálódásaival, Zolnai adataival és Király György megállapításaival, s így kapjuk magyarázatát az egységes képnek, amelyet a levelek első, aránytalanul nagy része ad. Munkája — mint Király György megállapította — útirajznak indul (tegyük hozzá, épen úgy naplószerűen s a hajóúttal kezdődik, mint Saussure-é) s élmények és olvasmányi emlékek tükrévé szélesedik. Melegebb és közvetlenebb lesz, ahogyan a közelmulthoz ér és tetőpontra jut a befejezéssel, Rákóczi halálával. A levelek további része csak már mintegy lóg az egészen, időnkint odatűzdelve — hogyan és miért, arra alább térek rá.

Mielőtt ezekre továbbmennék, még egy mozzanatra kell kitérnem. Ismételten hangoztattam, hogy Mikes műveltsége a

¹ Császár, id. mű, 28. l.

XVII. század szellemében gyökerezett, hogy a családi háznál s a jezsuiták kollégiumában vérévé lett erős vallásosságáról, amely természetesen Rákóczi udvarában sem változott, minden másirányú hatás visszapattant. Hangsúlyoznom kell ezt akkor, mikor műveltségéről beszélek. Forrásai között szerepel Bayle szótára, a *Spectateur*, sőt Zolnai szerint Montesquieu. Az ifjú Vigouroux, Bonneval pasa¹ és minden kétségen felül Saussure már telítve voltak a fölvilágosodás eszméivel. Saussure maga *Leveleinek* abban a részletében, ahol Gresset jezsuitáról szólva a «római katolikus» és a «bigott pápista» közé éles határvonalat rajzol, franciaországi tartózkodásáról szól, ahol «annyi józan eszű és felvilágosodott ember van».² Mikes kétségtelenül hallott tehát a fölvilágosodásról, talán magáról Voltaire-ről is. Olvasmányainak egy része ebben a légkörben mozgott. S mégis, íme sehol semmi nyoma az új irány, új szellem hatásának. S a továbbiakban ez volt a szerencséje.

1736 végén megérkezik Rákóczi József, s az év őszén Mikes már Konstantinápolyban irogatja leveleit, a következő év februárjában pedig Csernavodában vannak. Ha Konstantinápolyban még folytatja is a leveleket — itt, Jassyban és Bukarestben aligha. A harcra készülő csapatot hányja-veti a sors. Van egy adatunk, hogy 1739-ben a Ruscsukban lakó Mikest a szultán Moldvába rendeli az oláh vajda útján³: a *Levelek*ben erről nincs szó. Időközben meghalt Rákóczi József; a kormány az ő holttestét sem engedi Konstantinápolyba szállítani. A bujdosók Viddin, Kocsin, Jassy felé szóródnak szét — Mikes reméli, hogy legalább Erdély köpönyegét megláthatja s útjában a Bozza vizéből ihatik — 1740. június 21. lesz, mire Rodostóban vannak. Itt foglalhatja össze s folytatgatja egyideig a *Levelek* második részét: útleírásokat és történelmi eseményeket a maga kis egyéni élményeivel. S evvel voltaképpen befejeződnek a *Törökországi levelek*, azontúl már csak kényszeredetten ír egyet-egyet, a *Levelek* utolsó tíz esztendejében pedig (1748—1758) jóformán csak egy munka részleteinek fordítása és jórészt már elmondott anekdoták ismétlése van.⁴ Mikes 1740 végén életének egy utolsó nagy fordulójához ért, amely néki mindvégig irányt szabott, életelvet, és munkásságában új fejezetet kezdett.

Ötven éves volt; eltemette a fejedelmet és az ifjú fejedelmet, látta még egyszer — messziről — Erdély havasait és itt volt újból Rodostóban. Miért? Minek? . . . 1740 novem-

¹ Bonnevalról l. Szekfü id. m. 318. l. «Voltaire tanítványa, aki nyíltan deistának vallotta magát».

² Id. m. 264. l.

³ Karácson Imre: *A Rákóczi-emigráció török okmányai*. 1911. 137 l.

⁴ *Mahumet az égben*. Egínhart és Emma. Amurates császár. A pápa lova.

berében kapja a hírt, hogy III. Károly, a római császár, «egy nagy császár» meghalt, s vele «elfogyott» az Ausztriai-ház férfi-ága. «Micsoda szép állapot élni; mert ha megholtunk volna, nem értünk volna meg ilyen nagy dolgot.» Az imént látta Erdély «köpenyegét»; most egyszerre nagy elhatározás érlelődik benne: haza akar menni. Valószínű, hogy többi társával együtt jut erre az elhatározásra,¹ s együtt adják be amnesztia-kérvényüket a konstantinápolyi követség útján: a kérelmet rövidesen visszautasítják (nec nominetur in nobis), s Mikes végképen megtudja, hogy «ex Turcia nulla redemptio». Itt kell maradnia Rodostóban. Egy darabig — bizonyára elkeseredésükben — civakodnak, egyenetlenkednek, azután megnyugosznak. 1741-ben még arról is szó van, hogy Párizsba kerül Rákóczi György ügyeinek vitelére; ekkor írja róla Bohn, aki őt is ismerte, mert hiszen Zsuzsi iránt való szerelméről is jól volt informálva: «Miques n'est pas fort à craindre, et ne sera jamais fort utile à Ragoczi; car c'est un esprit fort borné et nullement propre aux affaires.»² Talán nem volt lángeszű ember; semmiesetre sem volt nagy egyéniség — de nyilván csak azért volt *bornirt*, mert távol maradt a fölvilágosodástól; s leginkább azért lehetett az Bohn szemében (s ez Thaly fölfogása), mert a diplomáciához csakugyan nem értett.

De mindenképen öreg ember lett, élete utolsó szakaszához ért. Gazdaságra adja magát, szőlőt ültet.³ S ugyanúgy, mint első rodostói letelepedése idején: vallásos munkák fordításához lát. Ezért mondtam, hogy szerencséje volt: nem zavarta meg a fölvilágosodás. Bele tudott nyugodni a változhatatlanba és Istennél és a vallásos munkák fordításában keresett vigasztalást. Vele vannak régi, kedves könyvei. A *Journées amusantes*-ből közben is fordítgatott a *Levelekbe*⁴. Most majd rákerül az egésznek lefordítására a sor, sőt átültetheti a legkedvesebb könyvét, a *Kereszt királyi útját* is. De kezdeni most is az *Ifjak kalauzúval*, csak annak egy másik redakciójával, kezdi (1741). És sorra kerülnek Rákóczi könyvei.

Már Király György észrevette,⁵ hogy Rákóczi könyvtárában, a jegyzék szerint, megvolt Mikes legtöbb fordításának eredetije. Főnt megállapítottam, hogy ezekből Rákóczi életében Mikes egyet sem fordított, sőt nem is használt. Viszont Rákóczi halála után, illetőleg 1741-től kezdve, három régi könyvén kívül csak Rákóczi könyveiből fordítgat. Igen ám, de Rákóczi halála után François Belin, a francia követség

¹ Levele Huszár Józsefhez. Abafi, *Mikes*. 182. l.

² Thaly közlése. Századok 1881.

³ L. 161. levelét.

⁴ L. Szilágyi I. id. m. 167. l.

⁵ Id. ért. EPhK. 1912. 23. l.

kancellárja és első titkára éppen Mikessel és Bechon titkárral jegyzőkönyvbe vették Rákóczi ingóságait¹ (könyveit is: éppen így maradt meg azoknak teljes jegyzéke) s Konstantinápolyban tűzmentes raktárban helyezték el. Hogyan jutott utóbb Mikes a könyvekhez a negyvenes években? Visszakapta-e? Én mást gondolok. Az ingóságok vámmentes bevitelére a porta engedélyt adott; ellenben arra nem, hogy Rákóczit Galatában temessék el. Saussure és Mikes tehát — mint Saussure elbeszéli² — huszonkét egyforma, nagy ládát készítettek s ezek egyikébe rejtették uruk koporsóját. «A boldogult fejedelem kamarása (*Mikes Kelemen*) és én e hajóra szállottunk. Konstantinápolyba érkeztünk, sajkáinkat nem vizsgálták meg. A galatai rakparton a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt én ládáinkat egy francia kereskedő tűzbiztos raktárába szállítottam: a kamarás azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda *könyvekkel van tele*, azt a jezsuiták rendházába vitette be.» Világos: csomagolás után a könyvesládából a könyveket újra kirakták, a ládába Rákóczi koporsóját zárták — és *a könyvek Mikesnél maradtak*.

Ezekből és csak ezekből a vallásos könyvekből dolgozott most. Sokat dolgozott: 1741–1754-ig majdnem hatezer lapot irt tele. Íme Saussure-ig alig valamit — azóta, a *Törökországi leveleket* és a *Mulatságos napokat* is beleértve, ennyit. Nem fér kétség hozzá, hogy — míg a *Törökországi leveleket* sohasem említi — ezeknek ellenben hazaküldésére, sőt kinyomatására is gondolt: ezt tartotta irodalomnak, ezt tekintette írói hivatásnak — s ennek meg is felelt. Gondolata egy volt Bessenyeiékével: fordítani, minél többet fordítani, hogy vele a műveltséget terjessze; csak hogy Bessenyeiéknek műveltség a fölvilágosodás volt s azon keresztül a nemzet haladása, Mikesnek műveltség (a XVII. század szellemében) a kat. vallásosság volt.

Ezt a vallásosságot Zolnai Béla szerint a negyvenes években fordítgatás közben — bár öntudatlanul — a janzenizmus szellője érinti. Hogy mind a *Catéchisme de Montpellier*-ben, mind Le Tourneux *La vie de Notre Seigneur Jésus Christ*-ben van egy kis árnyalata a janzenizmusnak, az lehet; de az idézett részek egyáltalában nem jellemző janzenista eszmék, mint ahogyan Mikesnek a gondviselésben való megnyugvása nem vallásos fatalizmus. S kétségbevonom azt is, hogy «Mikes kedélyéről nem multak el nyomtalanul e sorok. Mialatt a francia szöveg értelmén töprengve, magyar kifejezésekkel küzdött, gondolkodását befelhőzte a janzenisták pesszimizmusa, amely életbölcseége derűjét

¹ Saussure, id. kiad. 365. l. *Catalogue des Livres de la Bibliothèque.*

² U. o. 277. l.

időnkint borúra sötétíti.»¹ Elgondolva szép, de semmivel sem igazolható. A *Katekizmust*, amelyre e sorok vonatkoznak, Mikes 1744-ben fordította, s 1744- és 1745-ben egy sort sem írt a *Törökországi levelekbe*. Egyébként többször hangoztatja, missilis leveleiben is, hogy boldog, hogy az «anyaszentegyházban van» és nincsenek skrupulusai.

Ez a közel hatezer lapnyi fordítás — egy más, gyermekkori neveltetésének, egész életfölgazásának megfelelő, egyéniségeivel harmonikusabb célkitűzés — magyarázza meg, hogy miért ír olyan ritkán és már csak kényszeredetten a *Leveleskönyvbe*. Mikor jegyzeteiből meg-megtoldja néhány levéllel, már az adatokat összecserélgeti, anticipálja — Császár Elemér bőséges példákkal igazolta ezt — 1748—1754-ig nem csinál mást, mint Ricaut könyvének részleteit fordítja bele — a levél élére és végére odajegyezgetve néhány szót «nénekámnak». Eltűnt mellőle egészen a francia környezet, elveszett annak emléke is. Utóbb még rövidebb levelekben, mint említettem, eszébe jut, és ismételtet már elmondott anekdotákat. Ekkor már végzett fordításával, talán a *Regia crucis via*-val is: egy kicsit még vissza-visszacsap a régi elbeszélésekhez, nem emlékezik rá s meg sem nézi, hogy ezeket már egyszer elmondotta. 1758. november 19-én a porta őt teszi meg básbuggá. Ekkor születik meg benne az elhatározás, hogy a *Leveleskönyvét* végképen befejezi — s megírja karácsony előtt megható, utolsó levelét. Nagyon öreg ember már s a körötte élő gyűlevész népségnek ő a feje. Bizonyára hivatali állásával keres kapcsolatot rokonságához s így írja missilis leveleit, amelyek valóban méltó folytatásai a *Leveleskönyvnek*. Hadd írjam még ide, hogy Mikes az *Idő jól eltöltésének módgya* címlapjára ugyanazt írta (1751), amit tíz évvel ezelőtt egyik levelében (166. levél):

Deus in adjutorium meum.

Azt el veszteltem a mit el költöttem

Azt másnak hagytam a mit bírtam

és az meg maradot(t) a mit adtam.

Birtokait mostohaöccse már 1723-ban adományul kérte. De az megmaradott, amit nekünk adott.²

¹ *Magyar janzenisták*. Minerva, 1925. 32. l.

² Még csak azt a közkeletű tévedést igazítom helyre, hogy Mikes halálával feloszlott az emigráció. Karácson Imre okiratközlései szerint, pár nappal halála után Pápai Antal lett a básbug, utána többen követik, 1803-ban Szakmáry János, és 1811-ben a becsületes porta még mindig fizeti a *thaint* az emigránsok ivadékainak. (Id. m. 153—156. l.)

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI: CSÁSZÁR ELEMÉR

KIADJA: A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

	Ara
1. HORVÁTH JÁNOS: Herczeg Ferenc. (Második kiadás.) ...	— P 80 f
2. CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. (Harmadik kiadás.) ...	— P 80 f
3. GALAMB SÁNDOR: Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből (1867—1892.) ...	— P 80 f
4. CSÁSZÁR ELEMÉR: A Zalán futása. ...	— P 80 f
5. A XX. század magyar irodalma kritikákban. I. sorozat. Regények és elbeszélések 1. ...	1 P 60 f
6. SZABÓ RICHÁRD: Endrödi Sándor. ...	1 P — f
7. KÉKY LAJOS: Gárdonyi Géza. ...	1 P 20 f
8. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János. (Második, átdolgozott kiadás.) ...	— P 80 f
9. GÁLOS REZSŐ: Legrégibb bibliafordításunk. (Második, átdolgozott kiadás.) ...	1 P 20 f
10. HARTMANN JÁNOS: Petőfi-tanulmányok. ...	1 P 60 f
11. VOINOVICH GÉZA: Gyulai Pál. ...	— P 80 f
12. GYÖRGY LAJOS: Az erdélyi magyarság szellemi élete. ...	2 P — f
13. TÓTH BÉLA: A Kisfaludy regék utáizatai. ...	— P 80 f
14. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János képzelete. ...	— P 80 f
15. WALDAPFEL JÓZSEF: Balassi költeményeinek kronológiája. ...	1 P 20 f
16. ANGYAL DÁVID: Kölcsey Ferenc. ...	1 P 20 f
17. SZERB ANTAL: A magyar újromantikus dráma. ...	— P 80 f
18. GÁLOS REZSŐ: A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében. ...	2 P — f
19. SZINNYEI FERENC: Kisfaludy Károly. ...	1 P 20 f
20. ZSIGMOND FERENC: Mikszáth Kálmán. ...	1 P 20 f
21. PAPP FERENC: Kemény Zsigmond. ...	1 P 60 f
22. ZSIGMOND FERENC: Jósika Miklós. ...	1 P 20 f
23. FARKAS GYULA: Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete. ...	1 P 20 f
24. KÉKY LAJOS: Vajda János. ...	1 P — f
25. TRENCSENÝ KÁROLY: Arany János és az eposzi közvagy. ...	1 P 40 f
26. PAPP FERENC: Gyulai Pál és Pataki Emilia. ...	— P 80 f
27. BADICS FERENC: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában ...	— P 80 f
28. ANGYAL DÁVID: Gróf Széchenyi István ...	— P 80 f
29. CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése. ...	1 P 20 f
30. OLÁH GÁBOR: Csokonai. ...	— P 80 f
31. HORVÁTH CYRILL: Szent László-legendáink eredetéről. ...	1 P 60 f
32. SPENEDER ANDOR: Csiky Gergely, a regényíró. ...	— P 80 f
33. CSÁSZÁR ELEMÉR: Irodalmunk nemzeti jelleme. ...	— P 80 f
34. GYÖRGY LAJOS: A Genovéva-legenda és népkönyv története. ...	1 P — f
35. CSÁSZÁR ELEMÉR: A középkori magyar vers ritmusa. ...	2 P — f
36. SPENEDER ANDOR: Werner Gyula (1862—1926.) ...	— P 80 f
37. GÁLOS REZSŐ: Mikes Kelemen Törökországi levelei ...	— P 80 f
38. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: A magyar népszínmű bécsi gyökerei ...	— P 80 f

